

Date: 1st November-2025

**ХОРАЗМШОҲЛАР ВА ХИВА ХОНЛАРИ ДАВРИДАГИ
ҲУНАРМАНДЧИЛИК ВА АМАЛИЙ САНЪАТ ТУРЛАРИГА ОИД
МАЪЛУМОТЛАР.**

Матякубов Холбек Шоназарович
Хива “Ичон-Қалъа” музей -қўриқхонаси
бўлим бошлиғи

Аннотация: ушбу мақолада муаллиф халқ ҳунармандчилиги ва амалий санъат турларининг Хоразмшоҳлар ва Хива хонларида даврларидаги ҳолатларига оид маълумотлар орқали ёритиб беради.

Калит сўзлар: Хоразм, Қиёт, Хоразмшоҳлар, Маъмун, Олтин Ўрда, Хива хонлиги, Жума масжид, ҳунармандчилик, амалий санъат, қурилиш, кулолчилик ва кошинпазлик, меъморчилик, мармар, ёғоч ўймакорлиги.

Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган Кўҳна Хоразм ҳудудида қадим ўтган даврларда ўзига хос турли цивилизациялар вужудга келган. Ушбу қадимий ўлка фан ва маданият маркази сифатида бутун дунёга донг таратган бўлиб, бу ерда ҳайратомуз гўзалликка эга шаҳарлар барпо этилган. Бу заминда буюк математиклар, астрономлар, табиблар, комусий олимлар, шоирлар ва етук алломалар яшаб ижод қилган. Буюк оламшумул илмий кашфиётлар математика, геодезия, астрономия, тарих, адабиёт ва санъатга оид бўлса, булар билан бир қаторда халқ ҳунармандчилиги ва амалий санъатнинг ўлмас дурдоналари ҳам шу масканда яратилган.

Хоразм ҳунармандчилиги амалий санъати тарихига Хоразмшоҳлар давридан бошлаб назар ташлайдиган бўлсак, Х-аср охирида Хоразмшоҳ унвонини қабул қилган Маъмун ибн Муҳаммад бошқаруви остида пойтахти Гурганч (Кўҳна Урганч) бўлган Хоразм ягона давлат бўлиб қолади ва ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан янада мустақиллик ва куч-қудрат касб этади. Бу даврга келиб Хоразмдаги шаҳарларда йирик ҳунармандчилик марказлари пайдо бўлди. Ип, мато, гилам, шойи, мис ва темирдан қурол-аслаҳа, пичоқ тайёрлаш, шиша маҳсулотлар тайёрлаш авж олди. Бу даврдан бошлаб Хоразмда меъморчилик ва ҳунармандчилик бирмунча ривожланиб борди, чунки бу даврларда Хоразм маданий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўла бошлайди. Шаҳарлар қиёфаси ўзгаради саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар, карвонсаройлар қурилди. Хоразм шаҳарларининг ўша даврдаги ҳолати ҳақида ал-Мақсидий шундай ёзади: “Хоразм-серҳосил, озиқ-овқат мўл шаҳардир...” [1] Қиёт шаҳри тўғрисида эса “...Хоразмнинг марказий шаҳри катта бойликка эга...” [1] Хоразм пойтахти Қиётнинг истехком деворлари ортида бозорлар жойлашган. Жума масжиди қурилган унинг ёнида Хоразмшоҳ Маъмун ўзи учун мухташам сарой барпо эттирган. Мазкур ҳукмдор томонидан Урганчда қурилган бир сарой дарвозаси гўзаллиги ҳақида яна ал-Мақсидий шундай ёзади: “Ҳажжож

Date: 1st November-2025

дарвозаси ёнида ал-Маъмун курдирган сарой бор. Саройнинг дарвозаси шу даражада ҳашамдорки, бутун Хуросонда гўзаллик жиҳатидан унга тенг келадигани дарвоза йўқдир[1]”. Айниқса, бино ва иншоотлар қурилишида ўймакорлик устунлардан кенг фойдаланилган. Хива шаҳридаги Ичон-Қалъада жойлашган Жума масжиднинг энг қадимги устунлари Х-асрда Амударё тошиб Қиёт шаҳрини ювиб кетгандан сўнг мазкур шаҳар масжидидан олиб келиб ўрнатилган бўлиши мумкин деган тахминлар бор.

Хоразмда XI-XII-асрларда санъат мазмуни мавзуси ўзгаради, қиёфадор тасвирлар йўқолади, улар ўрнига исломий-хандасавий характердаги безак услуби кириб келади, бу даврга келиб Хоразмда қурилиш ашёси сифатида меъморчилик беағида пишиқ ғишт, ўйма тоштарошлик, кошин, ганч ва ёғоч ўймакорлигидан фойдаланиш асосий ўрин эгаллади. Хоразмда халқ амалий санъати янада гуркираб ривожланди. Мураккаб нақш туридан бўлган геометрик нақш, яъни гирих нақши безакларда етакчи ўринни эгаллайди. Ўрта асрларга оид ёғоч ўймакорлиги намуналари ўзининг бадиий нафис ва бетакрорлиги шунингдек, табиий ашёлардан ишланганлиги билан кишини лол қолдиради. “Бу вақтда ҳашамдор дунёвий ва диний-маросимий иншоотлар қурилди, ганч ўймакорлиги безаклари, кошинлар, нақшу-нигорлар кенг қўлланилди, эшиклар ва устунларни ажойиб, бетакрор ўймакорлик саъати беаб турарди. Ҳатто X-XV-асрлар оралиғида ишланган устунларнинг айримларига Қуръондан оятлар ва ҳадислар араб ёзувининг куфий турида ёзилганлигини кўриш мумкин. Шунингдек, бу даврга келиб сирланмаган сопол буюмларнинг янги шакллари пайдо бўлиб, кошинпазликда эса сиркорлик технологияси такомиллашди, кошиндан шакллари хилма хил бўлган, сифати яхшилانган, аъло навли сопол идишлар тайёрланди[2]”. XII-XIII-асрларда Хоразмда иқтисодиёт ҳайратомуз даражада юксалади. Бу вақтдаги Хоразм ҳақида араб сайёҳи Ёқуб шундай ёзади: “Мен у ердан 618 (милодий 1219 йил)да ўтдим ва бундай гуллаб яшнаган диёрни бошқа ҳеч жойда кўрмадим... Хоразм қишлоқларининг кўпчилиги бозорлари бор шаҳарчалардир, уларнинг ҳаёти фаровон ва дўконлари сероб, бозор бўлмаган қишлоқни деярли учратмайсиз[3]”. XIII-аср ўрталарига келиб Хоразм Олтин Ўрда таркибига кирганлиги унинг маданияти ривожига катта таъсир кўрсатган. Хоразмнинг Чингизхон қўшинларининг босқинида вайрон бўлган иқтисодий ҳаёти яна аста-секинлик билан тиклана бошлади. Бинобарин бу даврда ривожланган Олтин Ўрда сополчилиги Хоразм кулолчилик санъатининг кучли таъсирида бўлган. Волгабуйи, Шарқий Европа ва Мовароуннаҳр, Хуросон, Хитой, Ҳиндистонга борадиган йўллар кесишган жойдаги ўзининг қулай жойлашувидан фойдаланган Хоразм яна ўзининг иқтисодий аҳволини тиклаб олди. Бу ерда ҳунармандчилик тикланди, янги шаҳарлар барпо этилди. XIV-XV-асрларга келиб Урганчда гўзал бозорлар, кенг кўчалар, кўплаб уйлар бўлган, масжид ва мадрасалар билан бир қаторда саройлар, шифохоналар, бозорлар, турар жой бинолари ҳам бўлганлиги манбаларда тилга олинади. Шунингдек бу даврга келиб Хоразмда Хитой чиннисини эслатувчи оқ сиртга нилий нақш тушириш услубидаги буюмлар кенг урф

Date: 1st November-2025

бўлади. Меъморчилик иншоотлари безагида эса сиркорлик янада кенгрок қўлланила бошлайди, кўк-мовий, оқ кошинли қопламалар пайдо бўлиб, янги услубга асос солинади. Кулолчилик ва кошинпазлик алоҳида санъат тури сифатида шаклланган бу соҳа ишлари маҳобатли биноларнинг пешток, гумбаз ва деворларини безаш учун кенг қўлланилган. Археологик қазилмалар натижасида Хоразм ҳудудида Жампик қалъадан XIII-XIV- асрларга оид сирланган кошин ликопчалар, Шемаха қалъадан сирланган кошин косалар топилган. Кўҳна Урганчдан эса XV-XVII-асрларга оид сирланган косалар, шунингдек мармардан ясалган ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳам топилган бўлиб, булар XV-асрга оид исломий нақш ва ҳайвонлар тасвири ўйилган мармар чойнак, ўша даврга оид қора тошдан ясалган қозонча топилган. Бундан ташқари бу даврда ҳунармандчиликнинг тоштарошлик санъати ҳам ривожланди, бу мадраса масжид, минора, корхоналар қурилиши муносабати билан ёзилган мармар тошга шоирларнинг шеърӣ тарихлари, қабр тошларидаги марсия ёзувлари битилган лавҳалар, ёзувли ёки нақшли эсдалик ноёб буюмлардир. Хива шаҳридаги Ичан-Қалъа музей-қўриқхонаси фондида КП-1205 рақамда сақланаётган “Исфандиёрхоннинг XVI-аср ёдгорлигига хос бўлган сандиқ услубидаги мармар қабр тоши нафис ўсимликсимон ўйма нақшлар билан безатилган[4]”. XVI-асрда шаҳарларда ҳунармандчилик ривожланиб, унинг маҳсулотлари омманинг талабларини яъни халқ истеъмолини қондиришга қаратилган эди. XVII-асрга келиб эса хонликда шаҳарсозлик фаолияти тўхтаб, суғориладиган ерлар қисқариши натижасида, хўжалик ҳаёти издан чиқиб, минтақада савдо фаоллиги сусайди. Сирланган сопол буюмлар тайёрлаш маҳорати ва нақшлаш сифатлари пасайиб кетади. Ёзма манбаларнинг маълумот беришича, бу даврда заргарлар, ёғоч ўймакорлари, тоштарошлар, кандакорлар ишлаганлар, шиша ишлаб чиқариш сақланиб қолган, кўнчилик, ип-газлама ва шойи тўқимачилиги ривожланган, аммо улар гулсиз, сидирға бўлган, айримларигина бир хил ранг ёки турли рангдаги йўл-йўл безак берилган[5]. XVI-асрнинг охири XVII-аср бошларига келиб Хоразмда ўзбек хонларининг ҳукмронлиги мустаҳкамланиб, мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ҳаёти Амударё ўзанининг Каспийдан Орол денгизи томон ўзгариши натижасида жанубга силжиши, хонлик маркази ҳисобланган Хива шаҳрининг сезиларли равишда ривожланишига олиб келди. Академик Я.Ғуломов - “Араб Муҳаммадхон даврида марказни Хива шаҳрига кўчирганлар, шу даврдан бошлаб хонлик Хива хонлиги номини олди[6]”,-деб ёзади. Айниқса, Араб Муҳаммадхон, Исфандиёрхон ва Абулғозий Баҳодирхонларнинг хонлик даврига келиб, Хивада мис буюмлар ишлаб чиқариш ва унга нақш ўйиш санъати, шунингдек маиший кулолчилик тез ривожланиб унинг мактаблари вужудга келган. Қурилиш ашёси сифатида меъморчилик безагида пишиқ гўшт, ўйма тоштарошлик, кошинпазлик, ёғоч ўймакорлигидан фойдаланиш анча ривожланди. Бу даврда қурилиб ҳунармандчиликнинг бир неча турлари асосида барпо этилган ва тилга олса арзигулик иншоотларга Хивадаги Араб Муҳаммадхон томонидан қуриб битказилган Араб Муҳаммад мадрасаси (1616й.) ва Абулғозий томонидан мураккаб тарх асосида

Date: 1st November-2025

курулган Анушахон масжиди ва ҳаммоми (1657й.) яккол мисол бўла олади. Бу иншоотлар қурилишида ҳунармандчиликнинг юқорида айтилган пишиқ ғишторлик, кошинпазлик, ёғоч ўймакорлик, нақшинкорлик, ганжкорлик, тоштарошлик турларидан кенг фойдаланилган. Булардан ташқари Хива хонлигида ҳунармандлар томонидан мисдан ишланган ҳар хил турдаги буюмлар тунча, катта-кичик қозонлар, лаган, жом, идиш-товоқ, қошиқ, чойнак, қумғон, сулопча, патнис ва бошқа халқ кундалик турмуш шароитида бирламчи зарур ашёлар аввало бозорларда савдо-сотиқни ривожлантирган, ҳунарманд ва савдогарлар орқали халқ кундалик турмушига кириб келди. Демак бу даврларга келиб ҳунармандчиликнинг кўпгина тармоқлари ривожланган бўлиб, бу тармоқлар хонлиқнинг иқтисодий ривожига ҳам ўз таъсирини кўрсата олган. Шаҳарлар ривожига буюртма билан ҳунармандчилик маҳсулотлари тайёрлаш ва бозорларда сотилишини, ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг жадал ўсишини, ҳунармандчилик маҳсулотлари товарга айланишини, товар айирбошлаш ва сотиш учун маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантирди. Ҳунармандлардан ўша даврда маълум миқдорда солиқлар йиғилган шунингдек, уларнинг маҳсулотлари бозорларда савдогарлар томонидан сотилиши натижасида пул айланмаси ва хонлиқ ғазнасига тушадиган тушумларни кўпайишига сабаб бўлган.

Хулоса қилиб айтганда қўли гул халқимиз томонидан санъат асари даражасидаги яратилган ҳунармандчилик ва амалий санъат асарларининг бебаҳо дурдоналари биз юртдошларимизга қадимда ўтган буюк аجدодларимиз, ижодкор ва уста-ҳунарманд ота-боболаримизга нисбатан чексиз фахр-ифтихор ва ғурур бахш этади. Буюк Хоразмшоҳлар давлатининг шунингдек, Хива хонлигининг ўзига хос маданияти, тарихи, амалий санъати ва ҳунармандчилиги ҳозирги кунларда ҳам ўзининг қадимий ва заминий анъаналарини бутунлигича сақлаб қолиб, ижодий ва амалий жиҳатдан янгилана бориб, ҳозирги ҳаётимизни ҳам ҳар томонлама бойитиб, жаҳонга илҳомбахш ва ёрқин бетакрор саҳифаларни тақдим этмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙҲАТИ:

- 1.История Хорезма с древнейших времен до наших дней. Тошкент.1976.102.б.
- 2.Вактурская.Н.Н.Классификация средневековой керамики Хорезма 9-12в.в. Керамика Хорезма. Под редакцией С.П.Толстова и М.Г.Воробьевой. Труды Хорезмской экспедиции.Том 4.М.1959.300.
3. Материалы по истории туркмен и Туркмении Тошкент.1939.419б
- 4.Худайберганов.К. Хоразм хонлари. Тошкент. Академнашр-2019.101б.
- 5.Хакимов А. Ичан-калъа давлат музей қўриқхонаси. Альбом- каталог.Тошкент-2006.16 б.
- 6.Ғуламов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи.-Тошкент.1959. -Б-207.

